

YOZMA NUTQ USLUBLARIDA QO'SHMA GAPLARNING FUNKSIONAL-USLUBIY XUSUSIYATLARI

Xaydarova Dilshoda Akmaljon qizi

Namangan davlat universiteti Filologiya fakulteti Lingvistika:

o'zbek tili yo'nalishi 1-kurs magistranti

dilshoda9599@icloud.com

+99894 506 95 99

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20519963>

Annotatsiya:

Maqolada o'zbek yozma nutqining to'rtta funksional uslubi — ilmiy, rasmiy-idoraviy, publitsistik va badiiy — doirasida qo'shma gaplarning farqli xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot har bir uslub uchun qo'shma gaplarning sintaktik profili, qo'llanish chastotasi va grammatik-uslubiy vazifalari aniqlanadi. Natijalar ko'rsatishicha, funksional muhit qo'shma gapning turini, uzunligi va emotsional rangini belgilovchi asosiy omil hisoblanadi.

Kalit so'zlar: funksional uslub, qo'shma gap, sintaktik sintatik profil, ergashgan gap, yozma nutq, uslubiy vazifa, parafrastik vositalar.

Abstract:

The article analyses the distinctive characteristics of complex sentences across four functional styles of Uzbek written discourse — academic, official-documentary, journalistic, and literary. For each register, the syntactic profile, frequency of use, and grammatical-stylistic functions of complex sentences are established. The findings demonstrate that the functional environment is the primary factor determining the type, length, and emotional colouring of a complex sentence.

Keywords: functional style, complex sentence, syntactic profile, subordinate clause, written discourse, stylistic function, paraphrase devices.

Kirish

Zamonaviy o'zbek tilshunosligida funksional-uslubiy tadqiqotlar alohida yo'nalish sifatida shakllangan bo'lib, bu sohadagi izlanishlar so'nggi o'n yilliklarda sezilarli kengaydi. Qo'shma gaplar mazkur tadqiqotlar doirasida grammatik birlik sifatida emas, balki nutqiy qurilma sifatida — ya'ni muayyan kommunikativ muhitda muayyan maqsadlarga xizmat qiluvchi vosita sifatida — o'rganilmoqda. Ushbu yondashuv maqolaning metodologik asosini tashkil etadi.

O'zbek tilshunosligida qo'shma gap tushunchasini A.G'ulomov va M.Asqarova bir-biriga bog'liq ikki yoki undan ziyod predikativ birlik asosida shakllanadigan, ma'no va grammatik jihatdan tugal qurilma sifatida belgilagan.¹N.Mahmudov va A.Nurmonov esa ushbu qurilmalarni tuzilish mezoniga ko'ra uch guruhga — bog'langan, ergashgan va bog'lovchisiz qo'shma gaplar — ajratib, har birining morfologik va sintaktik xususiyatlarini batafsil yoritgan.

A.Nurmonovning ishlanmalari² shuni ko'rsatadiki, mazmunan yaqin fikrni bir necha turli grammatik qurilma orqali ifodalash mumkin — bu hodisa sintaktik sinonimiya deyiladi. Masalan: «Kuchli yomg'ir yog'di, shuning uchun piyodalar shovqin ostida qoldi» va «Kuchli yomg'ir tufayli piyodalar shovqin ostida qoldi» jumalari bir xil voqelikni aks ettiradi, ammo sintaktik shakli tubdan farqlanadi. Aynan shu farq turli uslublarda qaysi shaklni tanlash zarurligini belgilaydi.

1

2

X.Ne'matovning semantik-funksional tasnifi bo'yicha qo'shma gap komponentlari orasidagi munosabat nafaqat grammatik, balki mazmuniy jihatdan ham tasniflanadi. Bu qarash maqolamizda to'rt uslubning sintaktik profilini chizishda qo'llaniladi.

Asosiy qism va tahlil

1. Ilmiy uslub: mantiqiy tuzilish va axborot zichligi

Ilmiy yozma nutq eng yuqori grammatik tartib talab qiladigan uslub hisoblanadi. B.Mengliyev bu uslubda jumlar hajmining so'zlashuv nutqiga nisbatan 3–4 baravar kattaroq ekanligini, bu holat esa asosan ko'p komponentli qo'shma gaplar qo'llanishi natijasida yuzaga kelishini aniq raqamlar bilan isbotlagan: ilmiy matnda qo'shma gaplar barcha gaplarning **65–70 foizini** tashkil etadi.

Bunday yuqori ko'rsatkich tasodifiy emas. Ilmiy fikrlash mantiq zanjiri — ta'rif, shart, dalil, xulosa — asosida quriladi va ana shu zanjirni ifodalashning eng lo'nda usuli ergashgan qo'shma gaplar hisoblanadi. Ayniqsa sabab-natija (chunki, shuning uchun), shart-oqibat (agar, mabodo), maqsad-harakat (toki, shuki) munosabatlarini ifodalovchi ergash gaplar ilmiy matnda tinimsiz qo'llanadi.

Ilmiy uslubning yana bir o'ziga xos belgisi — terminologik leksikaning qo'shma gap tuzilishi ichida organik o'rin egallaganligi. Ta'rif beruvchi kesim ergash gaplar (*shuki, ya'ni, demak*) ilmiy tushunchani izohlab berish vazifasini bajaradi. Shaxssiz va passiv konstruksiyalar — «kuzatildi», «aniqlandi», «qayd etilgan» — qo'shma gapning kesimida ob'ektiv bayon ohangini saqlab qoladi. Kitobiy bog'lovchi vositalar (*binobarin, vaholanki, holbuki*) esa matn mantiqiy oqimini tartibga soladi.

2. Rasmiy-idoraviy uslub: aniqlik va standartlashganlik

Huquqiy hujjatchilik tili o'ziga xos sintaktik tizimga ega: bu yerda har bir grammatik shaklning o'rni tartibga solingan, noaniqlikka yo'l qo'yilmaydi. Z.Ergashevaning miqdoriy tadqiqoti rasmiy hujjatlarda shart munosabatini ifodalovchi ergash gaplarning yetakchi o'rin tutishini ko'rsatdi: ular umumiy qo'shma gaplarning **40 foizini** egallaydi, natija-oqibat munosabatidagi konstruksiyalar esa **25 foiz** ni tashkil etadi. Bu ko'rsatkichlar mazkur uslubning huquqiy mohiyatidan — «agar shart bajarilsa, oqibat yuzaga keladi» — mantiqan kelib chiqadi.

Rasmiy-idoraviy uslubning sintaktik ximoyasi uchta ustunga tayanadi. Birinchisi — shart ergash gaplar qattiq standart qolipda beriladi: «Agar belgilangan muddat ichida majburiyat bajarilmasa, tomondan ushbu shartnomada nazarda tutilgan jarimalar undiriladi». Ikkinchisi — buyruq va qarorlarda klişe bog'langan qurilmalar qayta-qayta ishlatiladi: «tasdiqlansin va ijroga yuborilsin». Uchinchisi — shaxssiz-passiv kesimlar hujjatga rasmiy qiyofa beradi, sub'ektiv baholashdan holi saqlaydi.

D.Xudoyberdiyevaning ishida qonunchilik matnlarida ortiqcha uzun va qo'shma bog'langan-ergashgan konstruksiyalar tushunarlilikni pasaytirishi ta'kidlangan. Shu boisdan zamonaviy qonunchilik texnikasi hajmdor qurilmalarni sodda va o'rta uzunlikdagi gaplarga ajratishni tavsiya etmoqda — bu tendentsiya o'zbek qonunchilik matnlarida ham sezilib qolmoqda.

3. Publitsistik uslub: ikki tomonlama ta'sir

Gazeta va jurnalistik matn o'quvchini bir vaqtda ikkita maqsad bilan qamrashga intiladi: aniq ma'lumot etkazish va hissiy munosabat uyg'otish. N.Xoliqovanning tadqiqoti³ publitsistik matnda

qo'shma gaplar salmog'ini **55–60 foiz** deb aniqladi. Bu ko'rsatkich ilmiy uslubdan past, lekin so'zlashuv nutqidan yuqori — publitsistik uslubning o'rta qatlamga xos ekanligi belgisi.

Ushbu uslubda to'rtta tipik sintaktik usul ustunlik qiladi. Bog'lovchisiz sanab o'tish konstruksiyalari axborotni tez va energik yetkazadi: «Narxlar ko'tarildi, bozor qizishdi, aholi hayajonga tushdi». Zidlov bog'lovchilar — ammo, biroq, vaholanki — muammo va yechim, talab va haqiqat o'rtasidagi keskinlikni ochib beradi. Inversiya — ergash gapni bosh gapdan ilgari keltirish — ta'kidni kuchaytiradi va yangilik ta'sirini hosil qiladi. Modal so'zlar (albatta, afsuski, shubhasiz) qo'shma gaplar tarkibida sub'ektiv bahoni ifodalaydi.

4. Badiiy uslub: grammatik va estetik vazifalar birligi

Badiiy matnda qo'shma gap ikki darajada ishlaydi: grammatik qurilma sifatida va estetik vosita sifatida. G.Salomovning stilistika sohasidagi asosiy tadqiqotida bu uslubda sintaktik birliklarning obrazlilik, ritmik tashkil etilganlik va hissiy ta'sirchanlik xususiyatlari batafsil yoritilgan.

Prozada bog'langan qo'shma gaplar voqealar silsilasini ritm bilan bog'laydi va harakatning dinamikasini beradi. Shart va zamon ergash gaplari personaj ruhiy holatining o'zgaruvchan tabiatini ifodalashga xizmat qiladi. Aniqllovchi ergash gaplar manzara tavsifini chuqurlashtiradi. R.Qo'chqorovning monografik tadqiqotida S.Ahmad asarlaridagi qo'shma gaplar tahlili shuni ko'rsatdiki, yozuvchining sintaktik saylovlari uning individual badiiy ovozini shakllantirishda hal qiluvchi omil bo'ladi.

N.Mahmudov ta'kidlaganidek, badiiy matnda sintaktik sinonimiyadan foydalanish yozuvchi uslubini belgilovchi muhim mezonga aylanadi. Parallel qurilmalar va gradatsiya (kuchayib boruvchi sanash) bilan bog'langan qo'shma gaplarning uyg'unligi kuchli emotsional rezonans hosil qiladi: «U yugurdi va etdi; etdi va qo'lini cho'zdi; qo'lini cho'zdi, biroq ushlay olmadi». Sh.Yusupovanning ko'p komponentli qurilmalarga bag'ishlangan tadqiqotida bunday serqatlam konstruksiyalarning badiiy uslubda eng keng tarqalganligi ko'rsatilgan.

1-jadval. To'rtta funksional uslubda qo'shma gaplarning qiyosiy ko'rsatkichlari

Mezon	Ilmiy	Rasmiy- idoraviy	Publitsistik	Badiiy
Qo'shma gap ulushi	65–70%	≈72%	55–60%	≈50%
Yetakchi tur	Ergashgan	Shart ergash	Bog'lovchisiz	Har xil
Gap uzunligi	Uzun	O'rta-uzun	Qisqa-o'rta	Xilma-xil
Emotsional rang	Neytral	Neytral	O'rtacha	Yuqori
Bog'lovchi vositalar	Kitobiy	Standart kliše	Sodda+ta'sirchan	Har xil
Asosiy funksiya	Mantiq + aniqlik	Huquqiy norm	Axborot + ta'sir	Estetik ta'sir

Xulosa

Amalga oshirilgan tahlil shuni tasdiqlaydi: qo'shma gaplar o'zbek yozma nutqining to'rtta asosiy uslubida funksional jihatdan bir-biridan keskin farqlanadigan sintaktik profilni namoyon etadi. Ilmiy uslubda ularning ulushi **65–70 foiz** bo'lib, ergashgan konstruksiyalar va kitobiy

bog'lovchilar mantiqiy tuzilmani ta'minlaydi. Rasmiy-idoraviy uslubda shart ergash gaplar (**40 foiz**) va klise bog'langan qurilmalar huquqiy aniqlikni kafolatlaydi. Publitsistik uslubda bog'lovchisiz sanab o'tish va inversiya (**55–60 foiz**) axborot bilan bir vaqtda hissiy ta'sirni amalga oshiradi. Badiiy uslubda esa qo'shma gaplar ham kommunikativ, ham estetik vazifani bajaradi va yozuvchining ijodiy ovozi ifodalashga xizmat qiladi.

A.Nurmonovning sintaktik sinonimiya kontseptsiyasi asosida aytish mumkinki, to'g'ri uslubiy tanlash — muayyan mazmunni muayyan funksional muhitga mos grammatik shaklda ifodalash — yozma nutq madaniyatining asosiy mezonlaridan biri hisoblanadi. Kelajakda katta hajmli elektron korpuslar asosida chastota tahlili o'tkazish ushbu natijalarni yanada mustahkamlashi mumkin.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. – Toshkent: O'qituvchi, 1987. – 256 b.
2. Mahmudov N., Nurmonov A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Sharq, 2002. – 480 b.
3. Nurmonov A. Sintaktik sinonimiya. – Toshkent: Fan, 1990. – 176 b.
4. Ne'matov X. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: O'zbekiston, 1996. – 320 b.
5. Mengliyev B. Funksional stilistika. – Toshkent: Barkamol fayz media, 2020. – 224 b.
6. Ergasheva Z. Rasmiy-idoraviy uslubda til birliklarining qo'llanishi: PhD diss. – Toshkent: O'zMU, 2021. – 148 b.
7. Xoliqova N. Publitsistik uslubda qo'shma gaplarning funksional-semantik xususiyatlari: diss. avtoref. – Toshkent: O'zMU, 2009. – 22 b.
8. Salomov G'. O'zbek tilining stilistikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1992. – 208 b.
9. Xudoyberdiyeva D. O'zbek hujjatchiligining tilida qo'shma gaplar: diss. – Toshkent: O'zMU, 2010. – 165 b.
10. Qo'chqorov R. Badiiy nasrda til va uslub: doktorlik diss. – Toshkent: O'zMU, 2018. – 290 b.
11. Mahmudov N. Sintaktik sinonimiya va nutq uslubi // O'zbek tili va adabiyoti. – 1994. – №2. – B. 18–25.
12. Yusupova Sh. Ko'p komponentli qo'shma gaplar sintaksisi. – Toshkent: Fan, 2003. – 148 b.